

Грађанско друштво

Развој појма

Израз грађанско друштво почео се користити у нововековној политичкој философији од XVII века. Израз се јавио као потреба да се одреди сфера живота грађана која делује, или тежи да делује, самостално у односу на државу. У XVI веку дошло је до образовања апсолутне монархије. Оваква држава била је реакција на феудалну расцепканост касног средњег века, у коме је постајало низ малих, међусобно супротстављених области и државица. У раном модерном периоду (XVI-XVIII век) оваква врста државе се проширила по Европи, и била оличена у државама као што су Француска, Шпанија, Пруска и Аустрија, достигавши врхунац у раздобљу од Вестфалског мира 1648. до Француске револуције 1789. На челу апсолутне монархије стајао је владар који ју је оличавао, и који је свој апсолутизам темељио на идеји о божанском пореклу своје власти. У напорима да створи централизовану државу владар је ломио отпор великаша и цркве која је престала да буде партнер држави (као у средњем веку), и која је постала потчињена владару. Такав владар могао је посегнути за својим својих поданика, за њиховом слободом, па чак и животом.

Премда се појам грађанско/цивилно друштво (civil society) у модерни није најпре јавио као отпор апсолутној монархији (код Томаса Хобса), он је већ са делом Џона Лока *Две расправе о влади* (1689–1690) то постао. По Локу постоје самоочигледна права која припадају појединцима као људима, а међу њима су главна: право на живот, на слободу од својеволне владавине, и на својину. Човечанство, наставља Лок, је ушавши из природног стања у грађанско друштво предало држави само то да спроводи ова природна права. Ова права су неприкосновена, њих владар не може да ограничава, па је самим тим апсолутна монархија неспојива са грађанским друштвом.

У таласу евроатлантских револуција (Америчке и Француске) нестало је идеје монархијског легитимизма. Природна права ушла су са Америчком револуцијом у правне темеље државе. Уместо божанског порекла власти владара, сада се неутуђива људска права изводе од Свевишњег. У *Декларацији независности* (1776) тринаест држава Америке од британске круне истиче се: „Ми сматрамо очигледним истинама да су људи створени једнаки, и да их је њихов Творац обдарио неутуђивим правима међу које спадају живот, слобода и тражење среће.“ У Америци се идеја цивилног друштва развила даље. Код америчког револуционара Томаса Пејна, у делу *Права човека*, појам цивилно друштво јасно је формулисан насупрот држави. По њему, цивилно друштво треба самостално да регулише највећи број послова, а држава треба да се сведе на минималну меру. Алексис де Токвил, у делу *О демократији у Америци* (1835–1840), скренуо је пажњу на могућност тираније већине над мањином, а истим се питањем бавио и Џон

Стјуарт Мил. Од ове двојице теоретичара мањинска права постају темељни део појма грађанско друштво.

Распрострањеност грађанских друштава

Од евроатлантских револуција постојало је, често прекидано, али постојано ширење сфера грађанског друштва у Европи и Западној Америци, а од Другог светског рата, и посебно од краја Хладног рата, и у другим деловима света. Краткотрајном победом грађанске револуције у Русији, марта 1917, изгледало је да ће и у Русији, након векова царског самодржавља, доћи до установљења грађанског и демократског поретка. Ове наде су нестале доласком на власт болшевичке партије у Русији, након грађанског рата (1918–1920). Ставарањем СССР свет се поделио у два дела. У првом је држава упила друштво, и у њему је тоталитарна држава преузела све полуге друштва. Успостављањем фашизма у Италији и нацизма у Немачкој још две велике европске државе добиле су тоталитарне поретке. У другом делу света људске слободе су се и даље високо цениле и браниле.

Победа савезника у Другом светском рату над тоталитарним нацистичким режимом имала је двојак последице за развој грађанског и демократског поретка. Капиталистичке демократије САД, Уједињено Краљевство и Француска Република убрзо су се суочиле са покретима за даљу демократизацију и за ширење сфера људских слобода. У САД до даљег ширења људских слобода долази посебно за време председника Џона Ф. Кенедија (1961–1963), и покрет за све шире грађанске аутономије од тада непрекидно траје. У Европи се питања даљег ширења грађанских аутономија актуелизују од 1968, тј. од великих студентских демонстрација. Међутим, покрет за ширење аутономних сфера друштва у САД, и у западној Европи, није увек ишао у истом смеру. Док се у САД грађанско друштво и даље темељи на Пејновим поставкама, покрет за грађанско друштво у неким деловима западне Европе има и левичарско обележје, и наглашава уз питања аутономије друштва, и питања прерасподеле друштвеног дохотка.

С друге стране, СССР је као победник у рату наметнуо силом свој систем и многим источноевропским

Декларација права човека и грађанина коју је 1789. г. усвојила Француска уставотворна скупштина. Овом декларацијом слобода, приватна својина, лична безбедност и право на отпор угњетавању, проглашени су за природна и неотуђива људска права

земљама, које су следећи совјетски модел створиле домаће облике тоталитарне државе, који су се у неким случајевима преобратили у блажи ауторитарни модел. Са кризом реалсоцијализма почело се, и у Совјетском Савезу, од краја осамдесетих, говорити о нужности увођења цивилног друштва. Ово обнављање употребе термина цивилно друштво односило се на ширење недржавне сфере у државама реалсоцијализма, у којима је друштво било скоро потпуно угушено. Поновно увођење термина цивилно друштво, у земљама реалсоцијализма, није морало носити раније либерално значење. Неки су теоретичари сматрали да је и са ограниченим партијским плурализмом, тј. са постојњем само две дозвољене партије, или само са постојањем фракција у оквиру једне партије могуће доћи до демократизације друштва и до стварања цивилног друштва.

Цивилно друштво је у источноевропској употреби имало и значење супростављања милитаризованом друштву због велике улоге коју су имале војска, полиција и тајне полиције у тоталитарним социјалистичким источноевропским државама. Ова дефектна схватања убрзо су напуштена јер делимични плурализам припада ауторитарном поретку. Најзначајнија разлика ауторитарног поретка у односу на демократски је да он дозвољава само делимичан плурализам, уколико исти не доводи у питање интересе владајуће олигархије. Зато су рани социјалистички заступници цивилног друштва заправо заступали ублажавање ауторитарног система, а не демократски поредак. Ови су аутори намерно употребљавали израз цивилно друштво јер израз грађанско друштво претпоставља постојање грађанске класе, а тиме и слободног тржишта праћеног капиталистичким начином производње, и светом и неприкосновеном приватном својином, на шта ови теоретичари нису били спремни.

У овом раду израз грађанско друштво користи се као истоветан са изразом цивилно друштво, али се употребљава термин грађанско као укорењенији у домаћој језичкој пракси. Будући да су позносоцијалистичка схватања цивилног друштва била дефектна овде се долази до питања који су саставни делови целовитог појма грађанског/цивилног друштва.

Одређење савременог појма грађанско друштво

Грађанско друштво представља ону врсту друштва у којем у једном јединственом пољу постоје: 1. грађанска права, 2. грађанска удружења и 3. критичко јавно мњење. У средишту овог појма је грађанин, и то грађанин као стални учесник у друштвеним догађањима. Овај грађанин је неутуђиви власник неколико права, и то права на властити живот, слободу, тело и имовину како је то формулисао још Џон Лок. Историјски пос-

Декларација независности
Сједињених Америчких
држава из 1776. г., која,
између осталог прокламује
неутуђива људска права

матрано овакав грађанин јавио се у раном капитализму, и постигао своју пуну афирмацију у савременом капитализму након Другог светског рата, у евроатлантском делу човечанства. Социјалистичке (комунистичке) државе XX века уништиле су друштва, и ниједна од њих није успела да произведе грађане. Уместо њих у овим државама су живели поданици. У случају комунистичких држава, показало се да укидање приватне својине представља идеалну подлогу за стварање тоталитарне државе.

Грађанско друштво било је сузбијено у Србији победом комунистичког покрета 1944. Током осамдесетих, упоредо са растућом економском кризом, нарасле су разне грађанске иницијативе. Увођењем вишестраначког система Уставом Србије из 1990, створен је уставни оквир за постепено успостављање грађанског друштва у Србији. Атмосфера рата у суседству, и ауторитарна владавина Слободана Милошевића (1989–2000), онемогућили су јачање грађанског друштва. Оно је, ипак, током деведесетих година деловало у Србији. Вукашин Павловић издвојио је четири стуба грађанског друштва у Србији током деведесетих година, а то су били: 1. универзитет, 2. синдикати, 3. независни медији, и 4. невладине организације.

Грађанин у грађанском друштву делује активно тако што се удружује у грађанска удружења (невладине организације) и друштвене покрете. Поред тога постоји и низ грађанских установа кроз које појединац може да делује, а које могу, али не морају, да припадају грађанском друштву као што су верске заједнице, добротворне установе, медији, образовни систем.

За разлику од државе која је хијерархијски организована, грађанско друштво се јавља као мрежа грађана и њихових удружења који делују са једнаких почетних позиција, који непосредно комуницирају, који једни другима пружају подршку, који су самоникли, и који делују у правцу колективне акције која није класно заснована.

Либерална демократија и владавина права као предуслови за формирање грађанског друштва

Д о средине деведесетих година XX века 118 од 193 државе у свету (са око 55% светског становништва) имале су владе изабране на демократским изборима. У многим од ових држава (Иран, Белорусија, СР Југославија, Казахстан, Киргистан...) демократија се сводила на процедуралан избор владе, а од народа бирани представници су уместо да шире слободе исте сужавали, тј. ширили су делокруг државе на рачун друштва. Током 2003. било је у свету 144 демократија и 48

Председник САД, Џон Кенеди (1917–1963), симбол демократизације америчког друштва

Мартин Лутер Кинг
(1929–1968), велики борац
за људску и грађанску равно-
правност у Америци

ауторитарних и тоталитарних држава (од којих преко половине чине државе засноване на исламу). Међу демократијама 89 су биле засноване на слободама грађана, а 55 на делимичним слободама грађана.

Ово показује да увођење демократске процедуре за избор владе није довољан услов, иако чини важан састојак на путу ка грађанском друштву. Демократија, у свом најјезгровитијем значењу, представља процедуру којом се изражава воља већине. Ова воља не мора водити у демократски поредак, јер демократски поредак захтева и постојање владавине права. Зато се у пракси савремених политичких система јављају две врсте демократије: либерална и нелиберална. Само либерална демократија води у грађанско друштво, а њен кључни састојак представља владавина права. Нелиберална демократија се показала као противник грађанског друштва, мада по природи ствари оазе грађанског друштва не могу бити сасвим угашене ни у ауторитарном поретку, а још мање у нелибералној демократији.

Новија проучавања политичких система савремене Латинске Америке, Азије, Африке, и земаља источне Европе су показала да се либерална демократија развила само тамо где се демократска процедура придодала већ постојећој традицији владавине права. Тамо где је демократска процедура уведена без претходног постојања традиција владавине права демократија се убрзо изврнула у тиранију (у многим некадашњим француским колонијама сахарске Африке, и азијским републикама СССР). Данас готово 40% демократија спада у нелибералне, што значи да њихови грађани не уживају благодети владавине права.

Припадници разних
етничких заједница
које живе у Србији

Осим тога, економска развијеност битно утиче на остваривост либералне демократије. Тако су, 2002, слободне земље света (либералне демократије) оствариле 27.8 билиона долара дохотка, или 86% светске економије, док су неслободне земље оствариле само 1,8 билиона долара, или око 5,5% светске економије. Остатак отпада на тзв. делимично слободне земље (нелибералне демократије). Истовремено постотак оних који живе у слободним земљама чини 44% светског становништва, а постотак оних који живе у неслободним 35%, што значи да неслободне

земље, у просеку, имају око седам пута мањи удео у светској економији од слободних земаља.

Суштина владавине права је у томе да свака власт мора бити ограничена, укључујући и власт народа. Амерички *Федералистички списи* су упозорили да у демократији опасност опресије долази „од стране већине у заједници.“ Амерички утемељитељи демократије нису имали поверење у људску природу. Џејмс Медисон је закључио да „када би људи били анђели никаква влада не би била потребна.“ Али, људи нису анђели, већ бића једнако склона рационалном и ирационалном понашању. Зато је потребно имати механизме који ће ограничити ирационалну страну људске природе и њена деструктивна испољавања. Демократија не представља брану људском ирационализму. Напротив, под плаштом воље већине, учињени су многи злочини у XX веку. Довољно је подсетити да је и Адолф Хитлер освојио највећи број гласова на демократским изборима. Владавина права је та која својим механизмима, и поставкама о правима која су неотуђива од човека као бића, штити појединца од тираније већине, а друштво од притиска државе. Посебно у вишенационалним државама владавина права представља незаобилазан темељ за стабилност таквих држава, и залог развоја грађанског друштва.

Литература

О појму грађанског/цивилног друштва и проблемима успостављања грађанског друштва у Србији почетком деведесетих видети: *Пошиснуто цивилно друштво* (уредник Вукашин Павловић), Еко центар, Београд 1995.

За појам грађанског друштва видети чланак проф. Војислава Становчића у: „Цивилно друштво“, *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд 1993, стр. 175–187.

Текстови и коментари декларација и повеља о људским правима су објављени на изворним језицима, и у преводу у: *Темељи модерне демократије. Избор декларација и повеља о људским правима* (приређивач Душан Мрђеновић), Нова књига, Београд 1989.

О појави нелибералних демократија током деведесетих видети: Fareed Zakaria, „The Rise of Illiberal Democracy“, *Foreign Affairs*, vol. 76 (Nov.-Dec. 1997).

Напредак слободе у свету прате издања америчке невладине организације Фридом Хаус (Freedom House), а посебно књиге *Freedom in the World* (Слобода у свету) које, почевши од 1972, сваке године објављују стања политичких права и грађанских слобода у свету.

- ❑ Који услови треба да буду испуњени да би се могло рећи да поједина заједница живи у грађанском друштву?

✓ Потребно је да се у дајој заједници постојују основна грађанска права (право на живот, тело, слободу и својину), као и дружа изведена права, да у њој делује развијена мрежа грађанских удружења, и да постоји критичко јавно мњење.

- ❑ Да ли грађанско друштво делује у свакој врсти демократије?

✓ Либерална демократија подразумева поред изборних процедура и постојање владавине права, и само у оваквој демократији делује снажно утемељено грађанско друштво. У нелибералним демократијама грађанско друштво постоји само у траговима.

- ❑ Који су главни носиоци грађанског друштва у Србији?

✓ Главни носиоци грађанског друштва у Србији, у последњих десетак година су: 1. универзитети, 2. независни медији, 3. невладине организације, 4. синдикати и 5. установе културе.